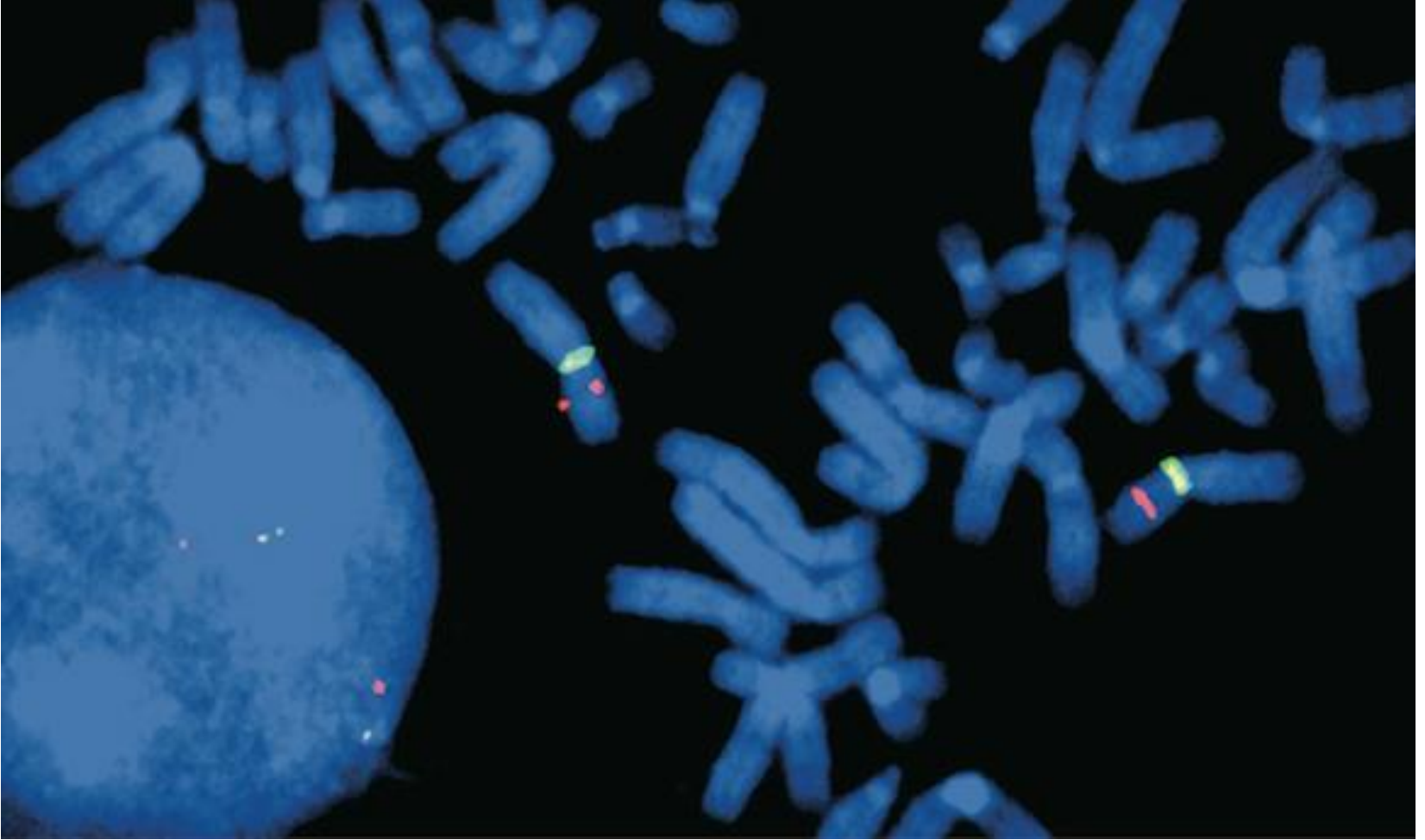

EŒEYİN BELİRLENMESİ VE EŒEY KROMOZOMLARI

Giriş

- Biyoloji dñnyasında oldukça geniş ÷reme modelleri ve yaşam dñngñleri mevcuttur.
- Eşeyli ÷rediklerine dair herhangi bir kanıtın olmadığı organizmalar vardır.
- Diğer bazı tñrler kısa bir eşeyli ÷reme dñnemi ile uzun bir eşeysiz ÷reme arasında değişiklik gñsterir.

Giriş

- Birçok diploit ökaryot eşeyli üreme ile ürer.
- Eşeyli üremenin temelinde yatan güç mayoz bölünmedir.

Eşey belirten semboller

- Diploit organizmalarda eşey aşağıdaki simgeler ile ifade edilir.
- Erkek eşeyi sembolize eden simge kalkan ve mızrak ucu anlamına gelir ve demiri ve Mars'ı sembolize eder.
- Dişi eşeyi sembolize eden simge ise ayna anlamına gelmektedir ve bakır ve Venüs'ü sembolize eder.

Heteromorfik kromozomlar

- X-Y çifti gibi birbirine benzemeyen kromozomlara heteromorfik kromozomlar denir.
- Gerçekte eşeyin belirlenmesinde kromozomlardan ziyade genler daha etkindir.
- Bu kromozomlar üzerinde bulunan genler ile eşeyin belirlenmesi gerçekleştirilmektedir.

Heteromorfik kromozomlar

- Eşeyin belirlenmesinde görev alan genlerin bazıları eşey kromozomları üzerinde yer alırken, bazıları da otozomlar üzerinde yer alır.
- Eşey kromozomları üzerinde yapılan araştırmalar, yakın akraba olan organizmalarda bile geniş çeşitlilik olduğunu göstermiştir.
- Dolayısıyla eşeyin belirlenmesini kontrol eden mekanizmalar çok hızlı evrime uğramaktadır.

Heteromorfik kromozomlar

- Bu bölümde, genetikçilerin üzerinde çalıştığı aşağıdaki üç model organizmanın yaşam döngüleri incelenecektir:
  - Yeşil alg *Chlamydomonas*
  - Mısır bitkisi *Zea mays*
  - Nematod (yuvarlak solucan) *Caenorhabditis elegans*

Heteromorfik kromozomlar

- Bu bölümün ilerleyen aşamalarında eşeyssel farklılaşmanın belirlenmesinde rol alan genetik düzenlemeler üzerinde durulacaktır.
- Bu konuda özellikle insanlar ve *Drosophila'* ya ilişkin örnekler incelenecektir.

Eşeyssel farklılaşma

- Çok hücreli organizmalarda, sadece gametlerin oluşturulduğu ve gonatları da içine alan aşamaya ilkin eşeyssel farklılaşma adı verilir.
- Meme bezleri ve dış genital yapı gibi organlardaki farklılıkları da kapsayan tüm organizmaların görünümünün belirlendiği aşamaya ise ikincil eşeyssel farklılaşma adı verilir.

Tek cinsiyet-Dioekus-Gonokorik

- Bitki ve hayvanlar için kullanılan bu terimler, bir bireyin sadece dişi ya da sadece erkek üreme organlarına sahip olduğunu ifade etmektedir.

Çift cinsiyet-Monoekus-Hermafrodit

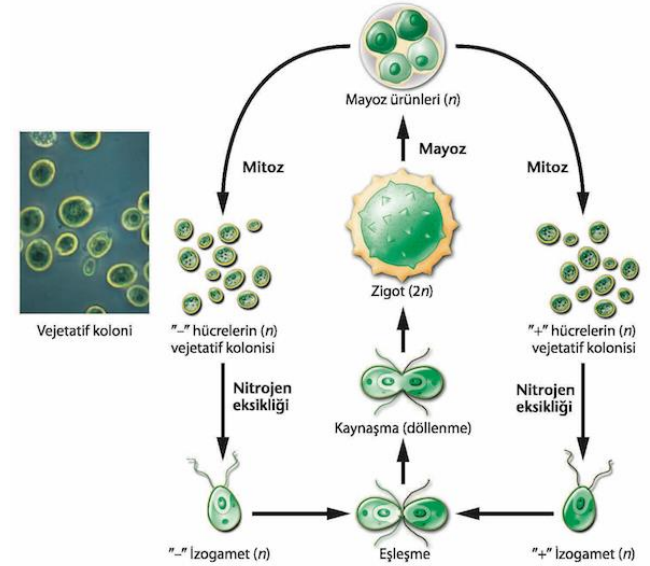
- Bir bireyin, dişi ve erkek üreme organlarının her ikisine de sahip olduğunu ifade eden terimlerdir.
- Bu durum hem bitkiler hem de hayvanlar aleminde çok yaygın görülmektedir.
- Bu organizmalar, her iki cinsiyete ait dölleme kabiliyetine sahip gametleri üretebilirler.

Interseks

- Genellikle kısır olan ara geçişli eşey farklılaşmasına sahip bireyler için kullanılır.

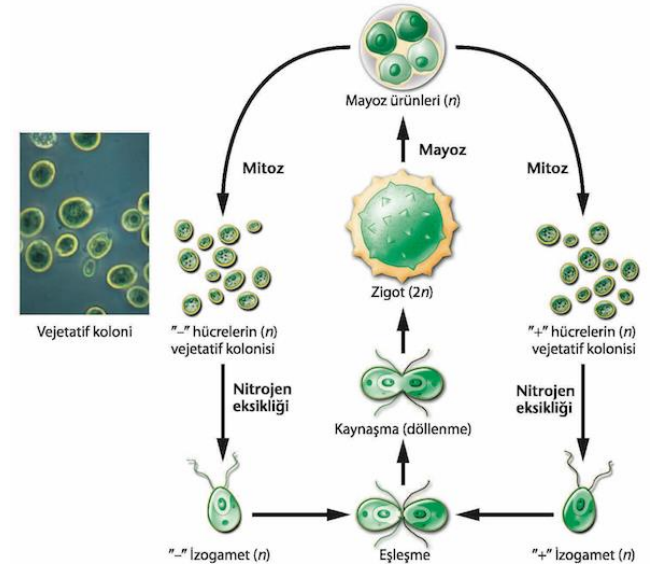
Chlamydomonas' ta yaşam döngüsü

- Yanda *Chlamydomonas*' a ait yaşam döngüsü görülmektedir.
- *Chlamydomonas*, kısa dönemli eşeysel üreme gösteren organizmaların bir temsilcisidir.
- Yaşamlarının büyük bir kısmını haploit fazda geçirirler.

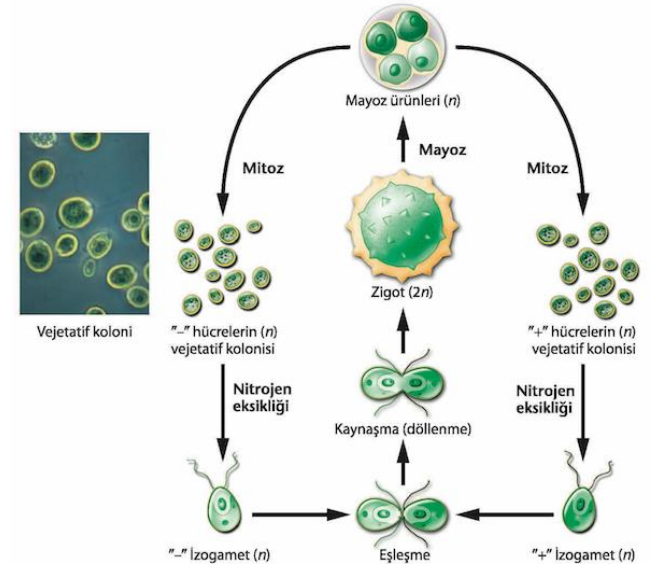
Chlamydomonas' ta yaşam döngüsü

- Eşeysiz olarak, mitotik bölünmelerle oğul hücreleri meydana gelirler.
- Ancak uygun olmayan beslenme koşullarında (örn; azot eksikliği) bazı oğul hücreler gamet gibi iş görürler.
- Döllenmeyi takiben uygun olmayan koşullara dayanabilen diploit zigot oluşur.

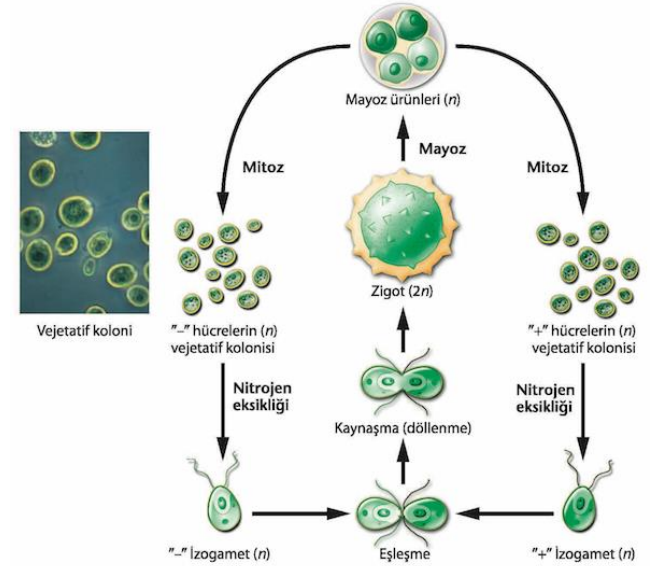
Chlamydomonas' ta yaşam döngüsü

- Şartlar uygun hale geldiğinde mayoz bölünme olur ve haploit vejetatif hücreler üretilir.
- Eşeysiz üremeyi sağlayan haploit vejetatif hücrelerle eşeyli üremeyi sağlayan haploit gametler arasında görünürde çok az fark vardır.

Chlamydomonas' ta yaşam döngüsü

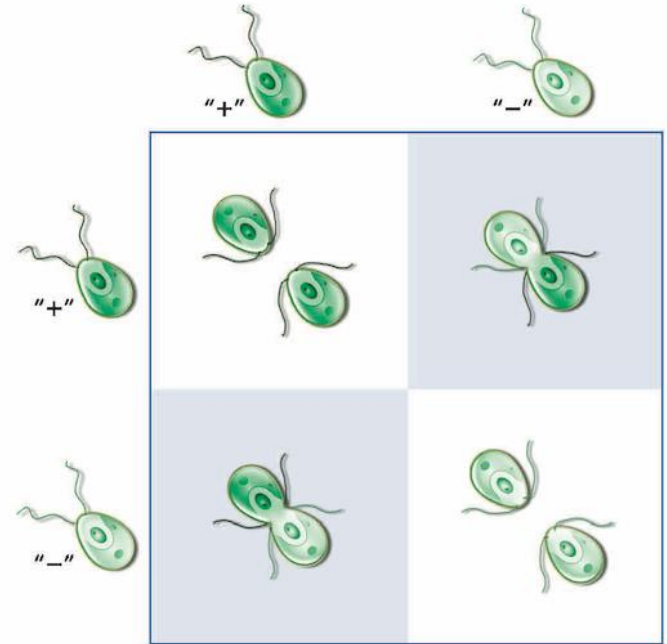
- Çiftleşme sırasında birleşen iki gamet arasında morfolojik olarak genellikle belirgin bir ayırım gözlenmez.
- Bu tür gametlere izogamet denir ve bu gametleri üreten türlere de izogamik adı verilir.

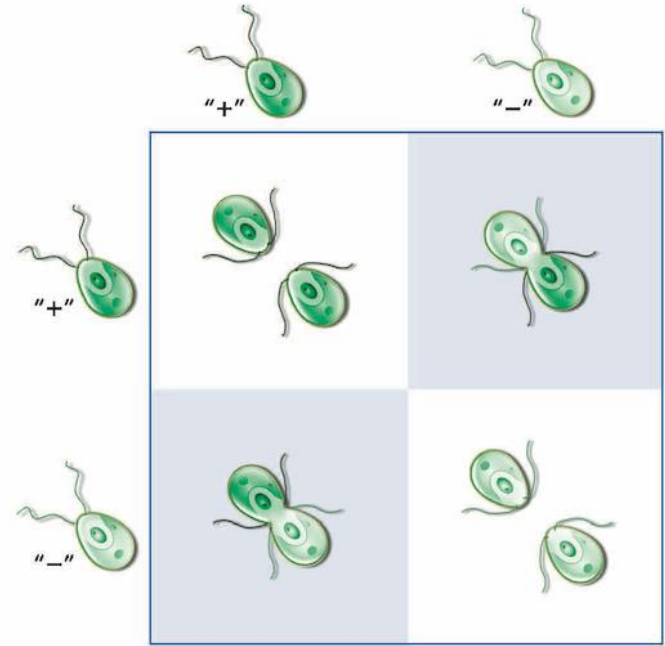
Chlamydomonas' ta gamet tipleri

- 1945 yılında, Ruth Sager ve Sam Granik, *Chlamydomonas*' ta gametlerin iki alt eşleşme tipinde olduğunu gösterdiler.
- Yandaki şekilde görüldüğü gibi hücreler mt^+ ya da mt^- kategorilerine ayrılmaktadırlar.
- (+) hücreler sadece (-) hücrelerle birleşebilmektedir.

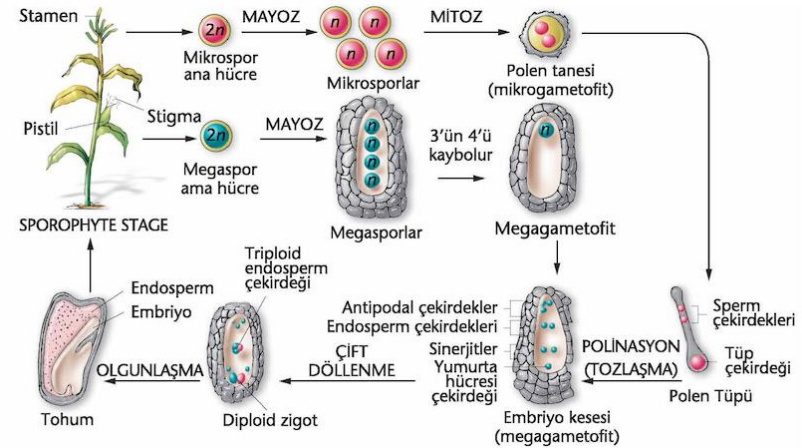
Chlamydomonas' ta gamet tipleri

- Döllenme ve mayozu takiben üretilen dört haploit hücrenin ikisi (+) ve 2'si de (-) tipindedir.
- Gametlerin (+) ve (-) versiyonları arasında kimyasal farklılık bulunmaktadır.
- Bu nedenle, bu organizmada morfolojik bir gösterge bulunmasa da ilkel anlamda bir eşeysel farklılık vardır.

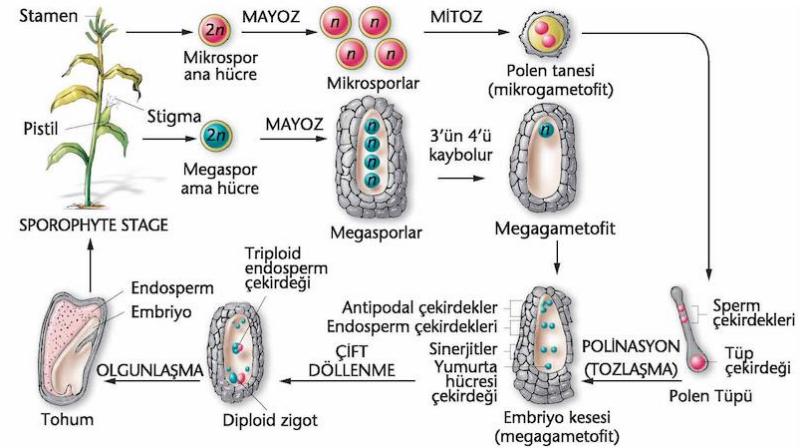
Zea mays (mısır)

- Bu bitki dişi ve erkek yapıların her ikisini de yetişkin birey üzerinde barındırır.
- Stamen ya da püsküller (tassel) diploit mikrospor ana hücrelerini oluştururlar.

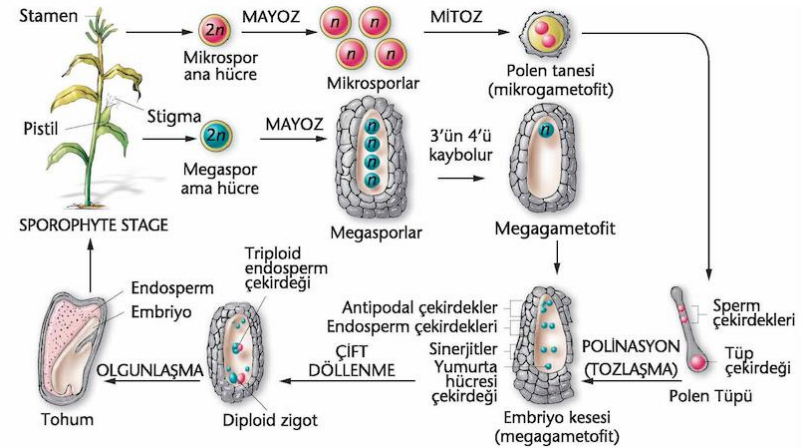
Zea mays (mısır)

- Bu hücrelerin her biri mayoz geçirerek dört haploit mikrosporu oluşturur.
- Her haploit mikrosporu, olgun erkek mikrogametofit (polen tanesi) haline gelir ve benzer genotiplere sahip iki sperm çekirdeği taşır.

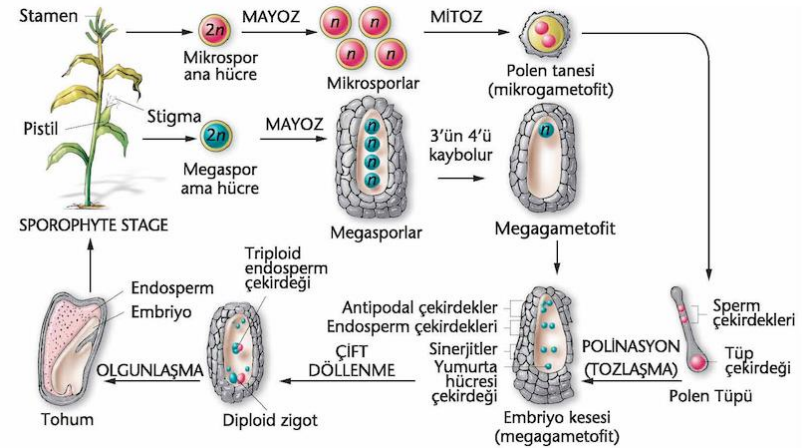
Zea mays (mısır)

- Dişi haploit hücreler sporofitin pistili içerisinde bulunur ve megaspor ana hücreleri olarak bilinir.
- Mayozu takiben, dört haploit megaspordan sadece biri yaşamaya devam eder.

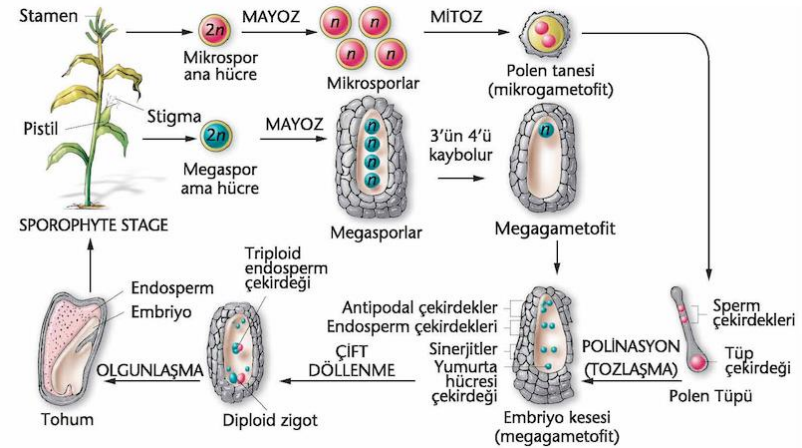
Zea mays (mısır)

- Bu megaspor üç kez mitotik olarak bölünür.
- Sonuçta embriyo kesesi içerisinde genetik olarak benzer sekiz haploit çekirdek oluşur.

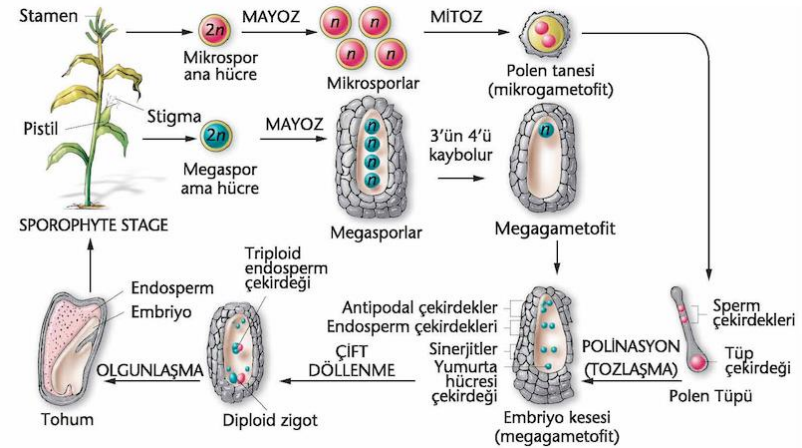
Zea mays (mısır)

- Bu çekirdeklerden embriyo kesesinin merkezine yakın olan iki tanesi endosperm çekirdeği haline gelir.
- Mikropilin son kısmında spermin giriş yaptığı kesede, oosit çekirdeği ve iki sinerjit olmak üzere üç çekirdek bulunur.

Zea mays (mısır)

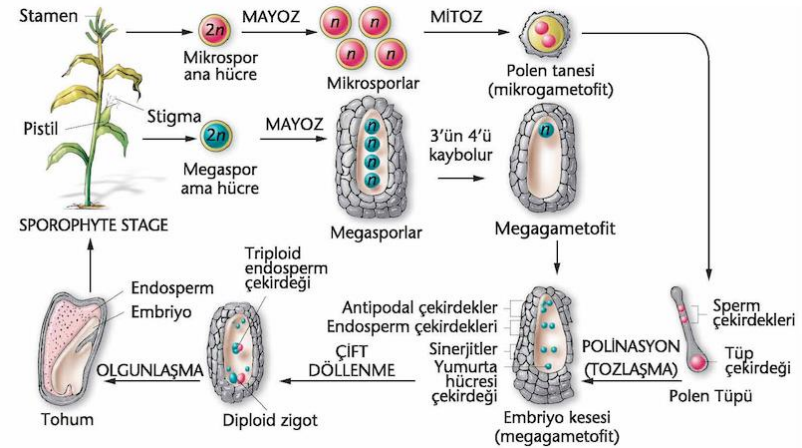
- Diğer üç antipodal çekirdek, embriyo kesesinin öteki ucunda demet halinde bulunmaktadır.
- Tozlaşma, polen tanelerinin pistil stigmasıyla temas etmesiyle olur.

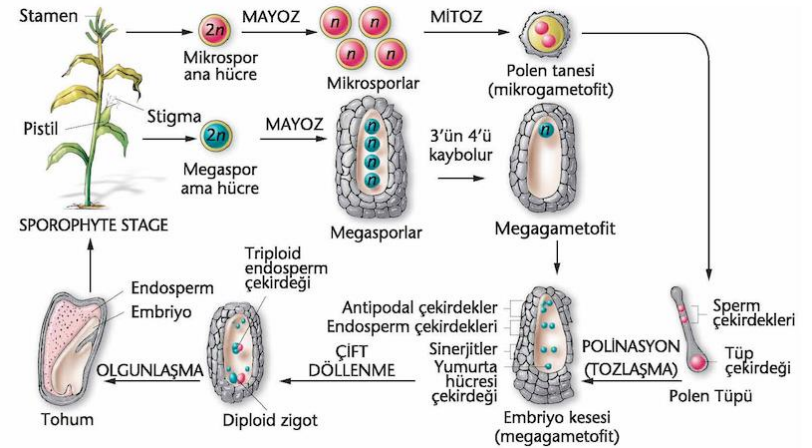
Zea mays (mısır)

- Böylece polen tüpü gelişerek embriyo kesesine doğru uzanır.
- Birleşme mikropilde yapıldığı zaman iki sperm çekirdeği embriyo kesesine girer.

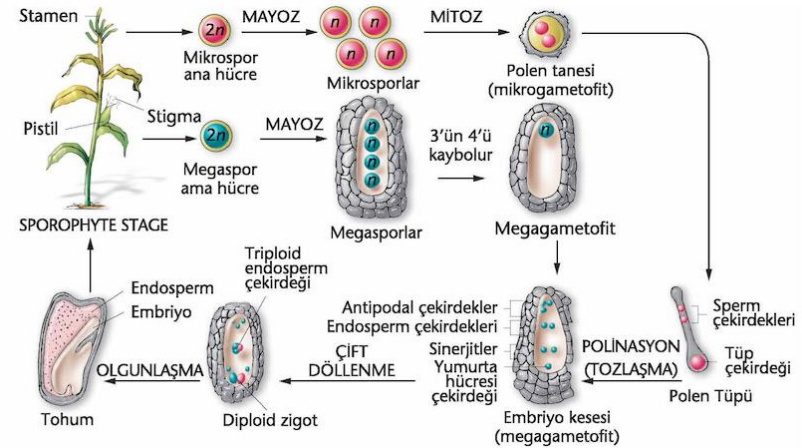
Zea mays (mısır)

- Bir sperm çekirdeği haploit oosit çekirdeği ile ve diğer sperm çekirdeği de iki endosperm çekirdeği ile birleşir.
- Bu işlem çift döllenme olarak bilinir ve diploit zigot çekirdeği ile triploit endosperm çekirdeği meydana gelir.

Zea mays (mısır)

- Her mısır koçanı, her biri bir mısır tohumu haline gelecek olan 1000 kadar bu yapılardan içerebilir.
- Tohumların çimlenmesi sağlanırsa, yeni bir sporofit bitki meydana gelir.

Caenorhabditis elegans

- Genetik çalışmalarda, özellikle gelişimin genetik temelinin araştırılmasında yaygın olarak kullanılan bir organizmadır.
- Hermafrodit ergin bir birey tam olarak 959 hücre içerir.

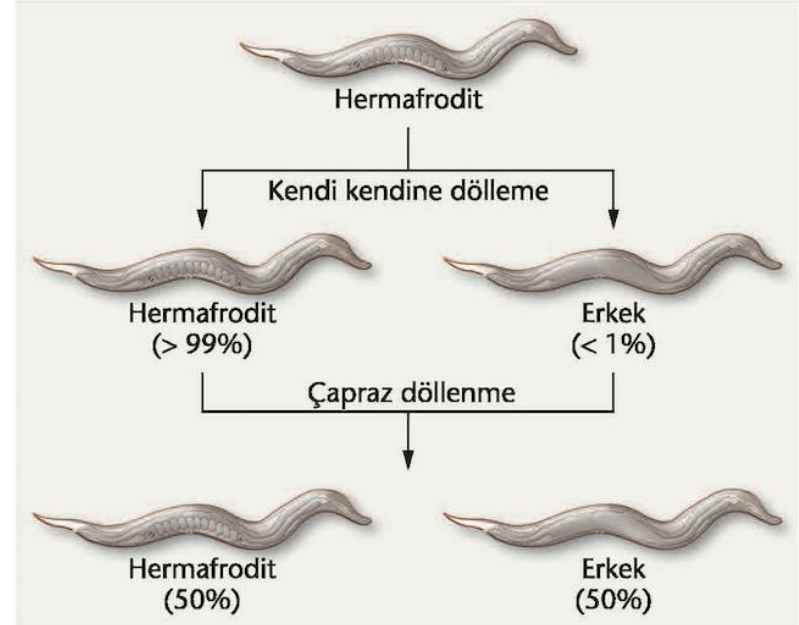
Caenorhabditis elegans

- Bu organizmaların iki temel eşeyssel fenotipi vardır:
  - Sadece testisleri olan erkekler
  - Hem testis hem de ovaryum içeren hermafroditler
- Hermafroditlerde larval gelişim sırasında testisler sperm üretir hale gelir.
- Üretilen spermler depo edilir.
- Aynı zamanda ovaryumlar da olgunlaştırılır.

Caenorhabditis elegans

- Erişkin sayfaya ulaşıncaya kadar oogenez meydana gelmez.
- Kendi kendini dölleme sürecinde, depo edilen spermler kullanılır.
- Oluşan bireylerin büyük bir kısmı (% 99) hermafrodit olur.
- Ancak erişkin erkekler hermafrodit bireylerle çiftleşirse yaklaşık yarısı (% 50) hermafrodit olur.

C. elegans 'da cinsiyeti belirleyen kromozom

- Erkek olmayı belirleyen genetik sinyal, hem X hem de otozomal kromozomlar üzerinde bulunan genlerle sağlanır.
- *C. elegans*' ta Y kromozomu bulunmaz.
- Hermafroditler iki X kromozomuna, erkekler ise bir X kromozomuna sahiptir.

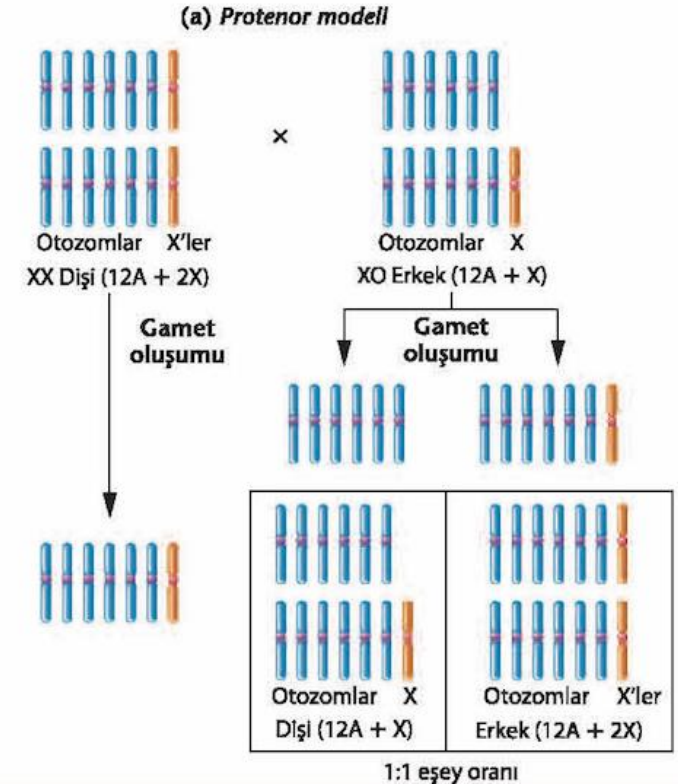
C. elegans 'da cinsiyeti belirleyen kromozom

- X kromozomlarının otozomal kromozom takımı sayısına oranının cinsiyeti belirlediğine inanılmaktadır.
- Oranın 1.0 olması durumunda hermafrodit, 0.5 olması durumunda ise erkek bireyler oluşur.

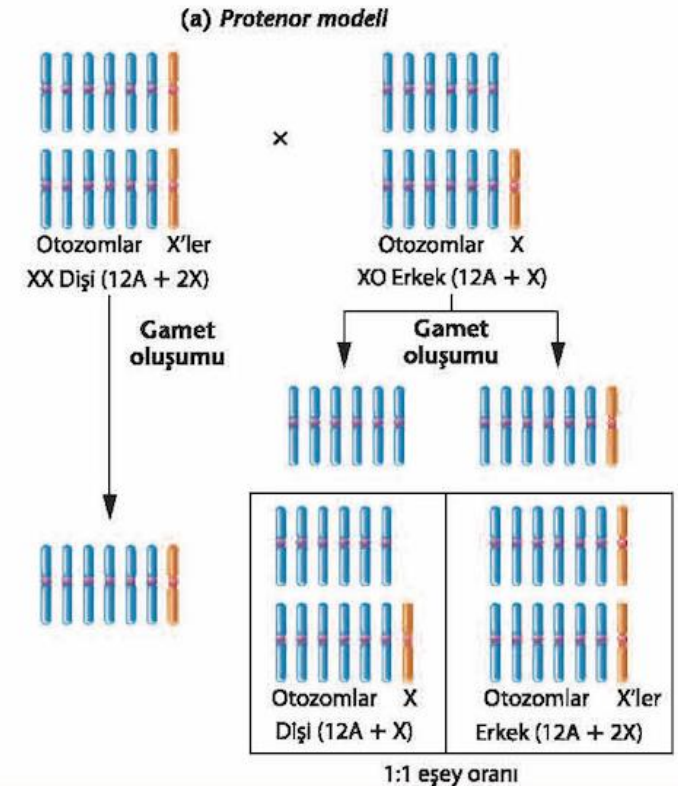
Protenor modeli cinsiyet tayini (XX/XO)

- 1906 yılında Edmund B. Wilson Protenor böceğinin dişi somatik hücrelerinde 2'si X olmak üzere 14 kromozom bulunduğunu göstermiştir.
- Oogenez sırasında biri X olmak üzere 7 kromozomlu gametler üretilmektedir.
- Ama erkeklerde birisi X olmak üzere 13 kromozomlu somatik hücreler bulunmaktadır.

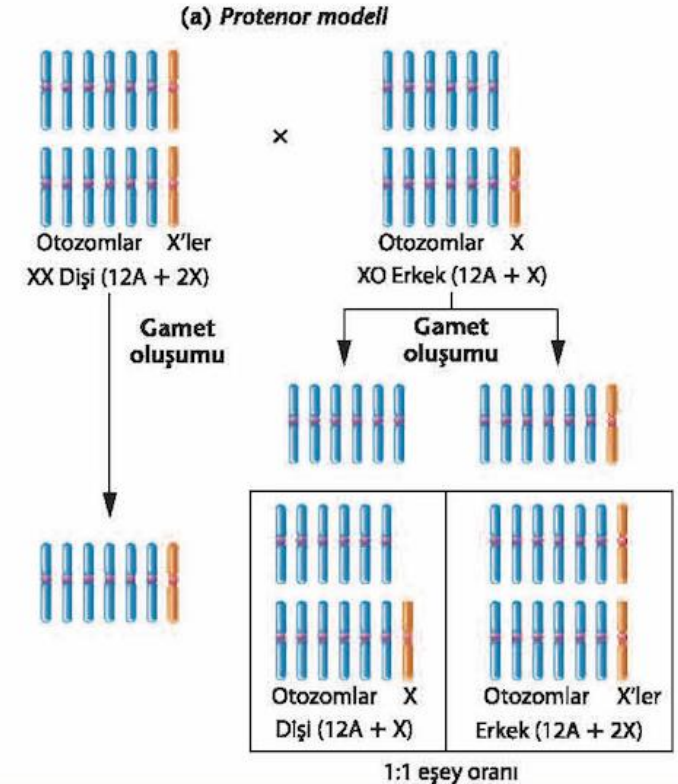
Protenor modeli cinsiyet tayini (XX/XO)

- Spermatogenez ile X taşımayan 6 kromozomlu ya da X taşıyan 7 kromozomlu gametler oluşur.
- X taşıyan spermle döllenme sonucu dişi birey, X taşımayan spermle döllenme sonucu erkek birey meydana gelir.

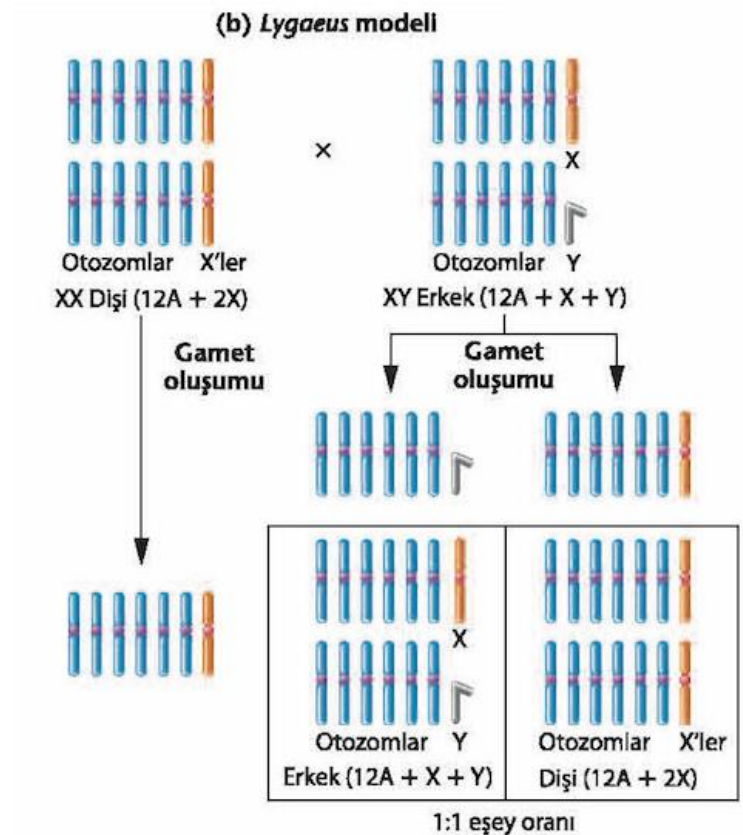
Protenor modeli cinsiyet tayini (XX/XO)

- Bu türde, erkek gametlerde X kromozomunun varlığı ya da yokluğu eşeyin belirlenmesinde etkili bir mekanizmadır.
- Bu modele Protenor modeli cinsiyet tayini (XX/XO) denir.

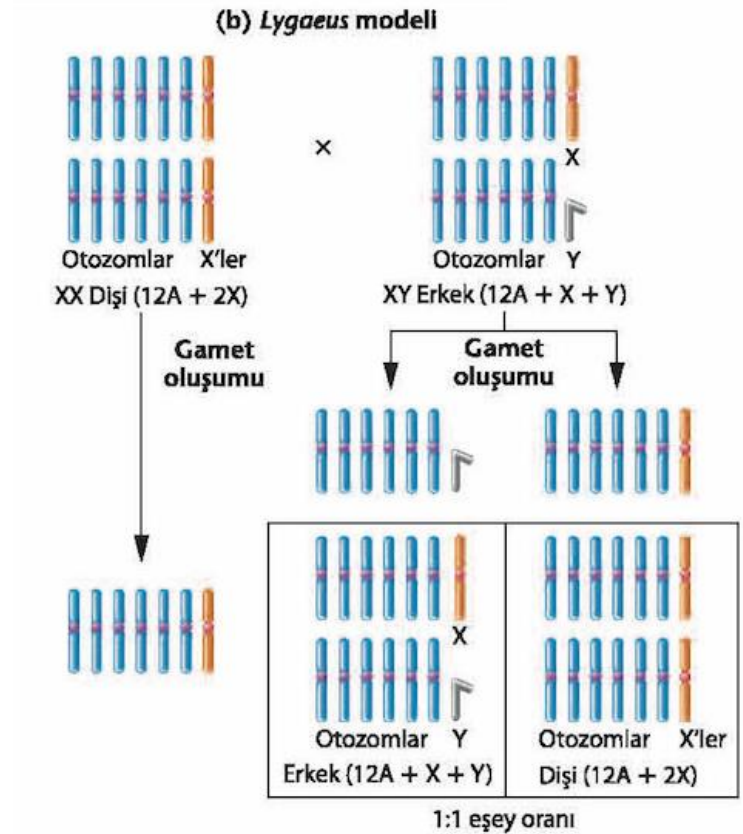
Lygaeus modeli cinsiyet tayini (XX/XY)

- Wilson aynı zamanda *Lygaeus tricus* (zarkanatlı bir böcek) ile de deneyler yapmıştır.
- Bu böceğin her iki cinsiyetinin de 14 kromozoma sahip olduğunu göstermiştir.
- Bu kromozomlardan 12 tanesi otozomaldır.

Lygaeus modeli cinsiyet tayini (XX/XY)

- Dişiler 2 adet X, erkekler de bir X bir de Y kromozomuna sahiptir.
- Dişiler tek tip gamet üretirken ($6A+X$), erkekler eşit oranda $6A+X$ ve $6A+Y$ gametlerini üretir.

Heterogametik-Homogametik eşey

- Protenor ve Lygaeus böceklerinde erkekler farklı yapılarda gametler oluşturur.
- Bu tür erkek bireylere heterogametik eşey adı verilir.
- Bu gametler oğul neslin cinsiyetini belirler.
- Dişi bireyler ise genellikle tek tip gamet üretir.
- Bu durumdaki eşeye ise homogametik eşey adı verilir.

ZW sistemi

- Erkekler her zaman heterogametik olmayabilir.
- Diğer bazı organizmalarda dişiler farklı gametler oluşturabilir.
- Dişinin heterogametik eşey olduğunu belirtmek için araştırmacılar ZW harflerini kullanır.

İnsanlarda cinsiyet kromozomları

- 1920'lerde insan testis dokularında 45-48 arasında kromozom bulunduğu düşünölmekte idi.
- Theophilus Painter, insan diploit kromozom sayısının 46 olduğunu belirtmiş fakat cinsiyet kromozomlarıyla bu sayının 48' e çıktığını öne sürmüştür.

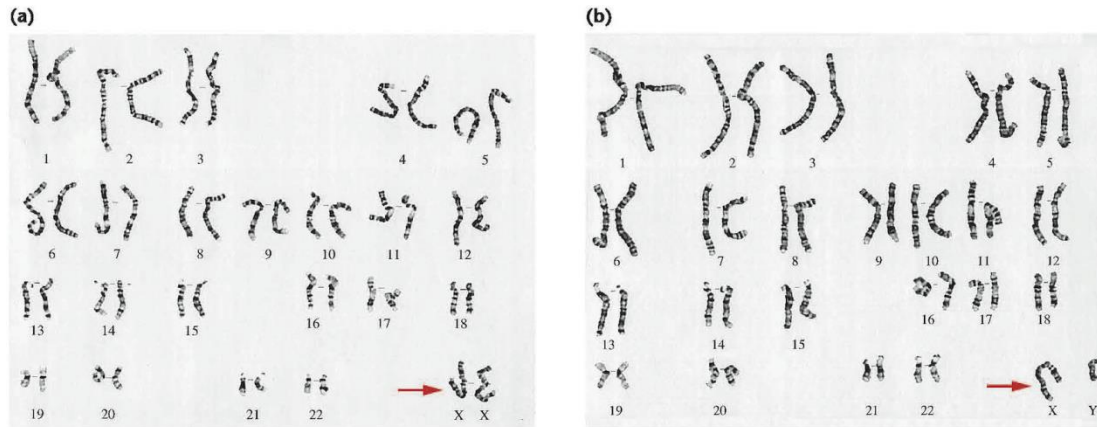

İnsanlarda cinsiyet kromozomları

- Bu sayı 30 yıl boyunca kabul görmüştür.
- 1956'da Joe Hin Tjio ve Albert Levan metafaz safhasında kromozomları açık bir şekilde görüntülemeyi başarmıştır.
- Bu yöntem ile insanlarda eşey kromozomları dahil 46 kromozomun varlığı kesinleşmiştir.

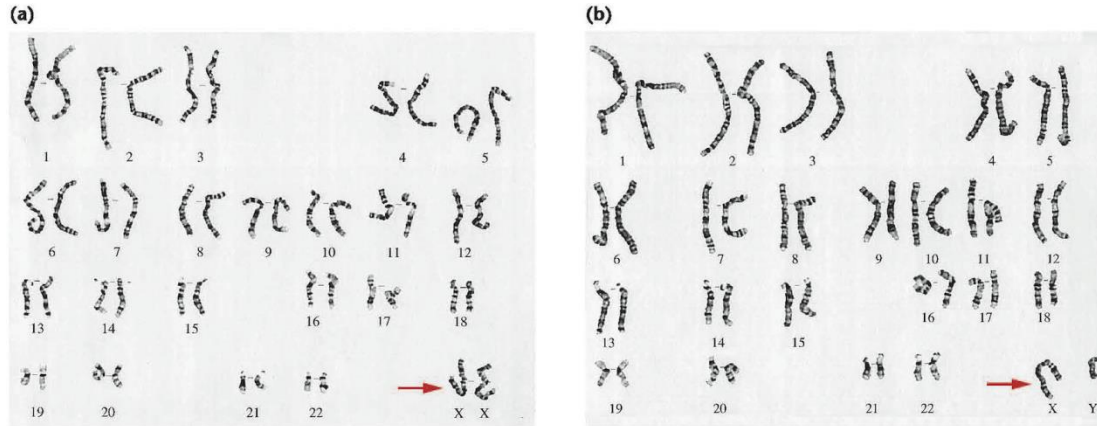
İnsanlarda cinsiyet kromozomları

- İnsanlarda karyotip analizi Tjio ve Levan'ın tekniğine dayanmaktadır.
- 23 çift insan kromozomu içinde yalnızca bir çifti erkek ve dişilerde farklı konfigürasyon gösterir.

İnsanlarda cinsiyet kromozomları

- Bunlar X ve Y kromozomu olarak tanımlanır.
- Dişi birey iki X kromozomu, erkek birey ise bir X ve bir Y kromozomu taşır.

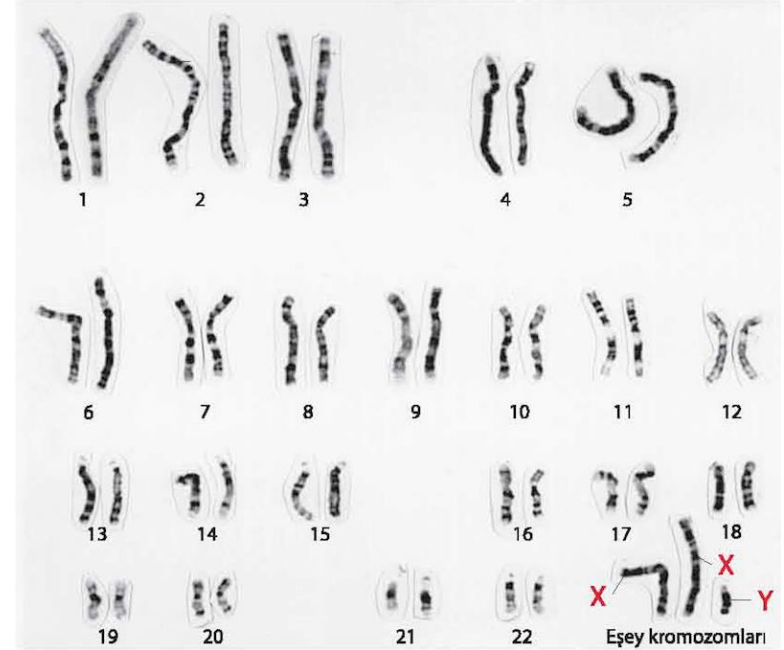

Hatalı cinsel oluşumlar

- Bilim adamları 1940' larda hatalı cinsel oluşumlarla ilgili iki önemli anormalliği tanımlamışlardır:
  - Klinefelter sendromu
  - Turner sendromu

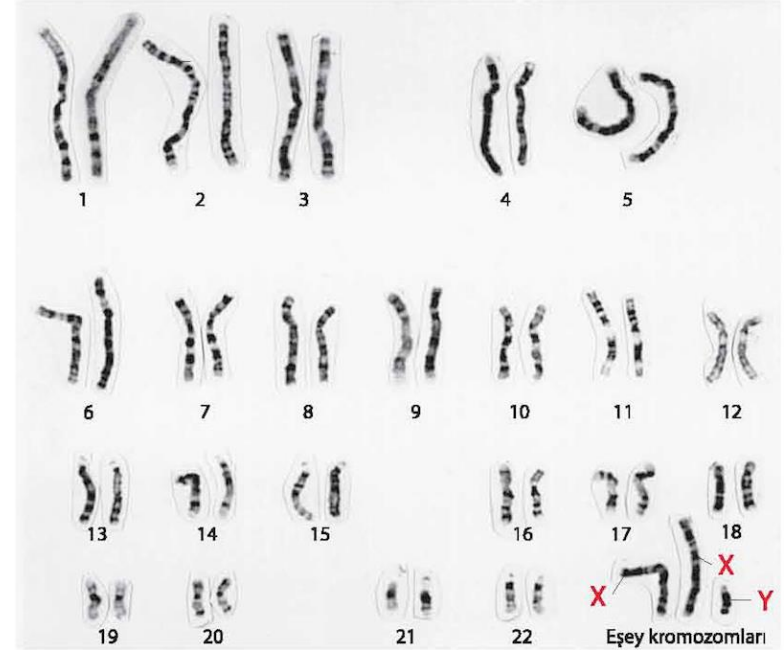
Klinefelter sendromu (47, XXY)

- Genellikle erkek bireylerdir.
- Genital organlara ve internal kanallara sahip olmalarına rağmen testisleri körelmiştir.
- Sperm üretiminde başarısızdırlar.
- Genellikle uzun boy, kol ve bacaklı olup, büyük el ve ayaklara sahiptirler.

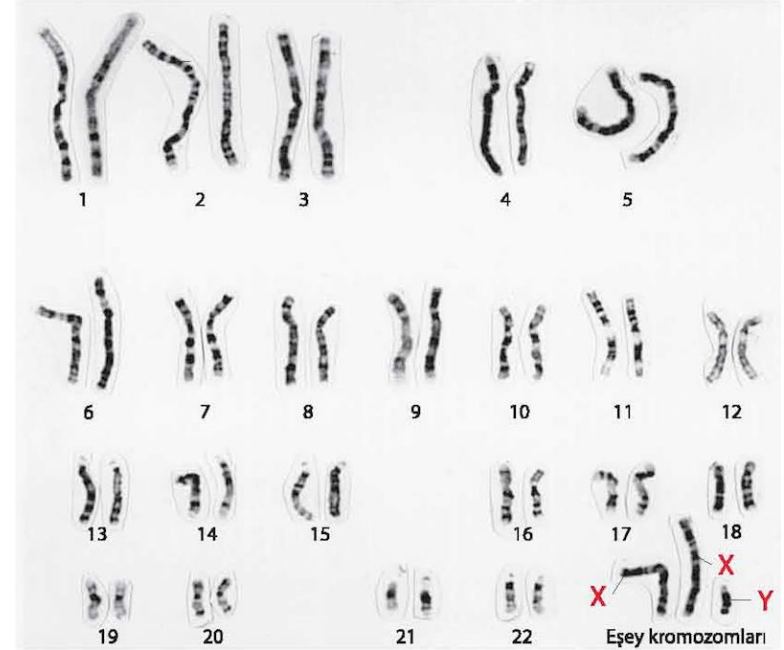
Klinefelter sendromu (47, XXY)

- Her ne kadar bazı erkeksi gelişmeler olsa da, kadınımsı cinsel gelişim yapısı tam olarak baskılanmamıştır.
- Göğüslerin hafif büyümesi yaygındır.
- Kalça kısmı genellikle yuvarlaktır.

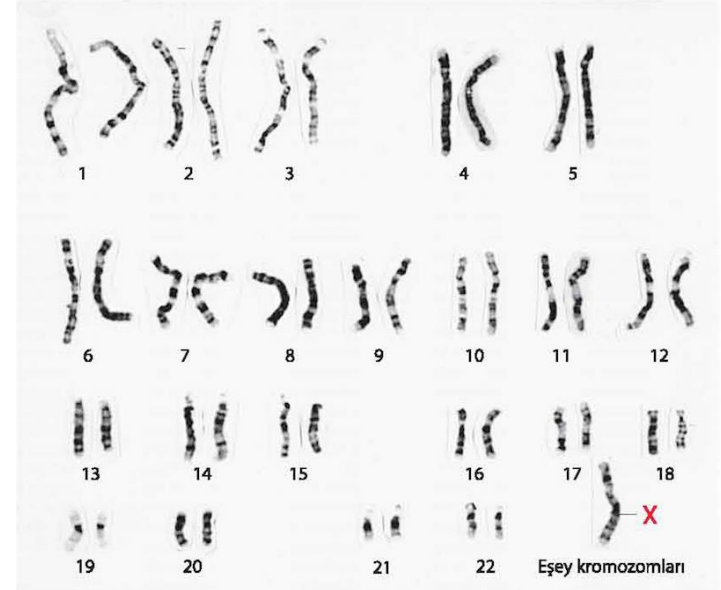
Klinefelter sendromu (47, XXY)

- Bu tür bir cinsel gelişim interseksüalite olarak ifade edilir.
- Bu durum sosyal gelişimde de anormalliğe neden olabilmektedir.
- Zeka düzeyi genelde normalin altındadır.

Turner sendromu (45, XO)

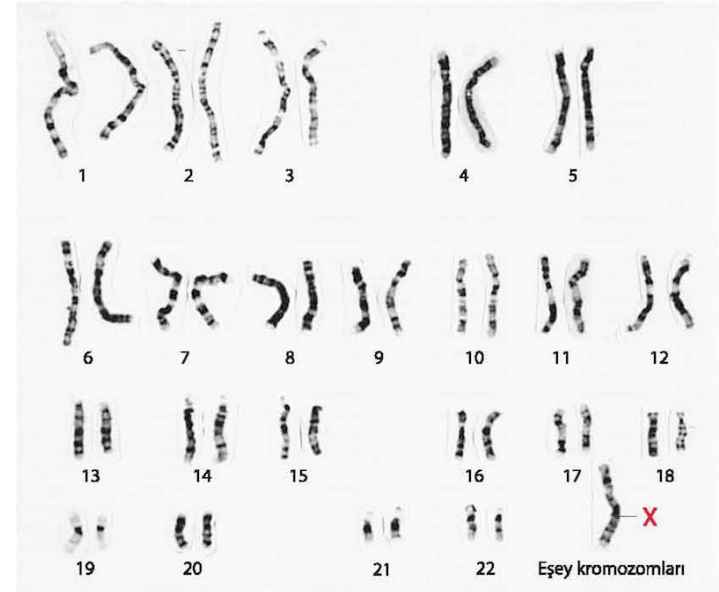
- Bu sendromdan etkilenen bireyler dişi dış genital organlarına ve internal kanallarına sahiptir.
- Yumurtalıklar körelmiştir.
- Kısa boyluluk (genellikle 155 cm ve altı), gelişmemiş meme, boynun arka kısmında kanatlı deri yapıları (flap) diğer karakteristik özelliklerdendir.

Turner sendromu (45, XO)

- Bazen geniş, kalkana benzeyen göğüs yapısı bulunmaktadır.
- Zeka düzeyi genelde normaldir.

Y kromozomu eşeyi belirler

- Klinefelter ve Turner karyotipleri ve bunların eşeyssel fenotipleri bize, Y kromozomunun insanlarda erkek cinsiyetini belirlediğini ifade etmektedir.
- Y kromozomunun yokluğunda bireyin cinsiyeti dışıdır.
- Klinefelter sendromunda Y kromozomunun varlığı, erkeklik gelişimi, tam olmasa da erkek cinsiyetini belirlemek için yeterlidir.

Y kromozomu eşeyi belirler

- Diğer yandan Y kromozomu yokluğunda, Turner sendromunda olduğu gibi, erkeksi yapılar meydana gelmez.
- Klinefelter sendromu her 1000 yeni doğan erkek bireyden yaklaşık 2' sinde gözlenir.
- 48,XXXY, 48, XXYY, 49,XXXXY ve 49,XXXYY karyotipleri fenotipik olarak 47,XXY' ye benzer.

Y kromozomu eşeyi belirler

- Ancak hastalığın belirtileri X kromozomu sayısı fazla olan bireylerde daha şiddetlidir.
- Turner sendromu 45,X' ten daha farklı karyotipe sahip bireylerde de görülmektedir.
- Mozaik olarak ifade edilen bu bireylerde, somatik hücreler, her biri farklı bir karyotipe sahip iki farklı genetik hücre özelliği gösterir.

Y kromozomu eşeyi belirler

- Bu hücre yapıları gelişimin erken dönemlerinde mitozdaki hatalara bağlı olarak oluşmaktadırlar.
- Genellikle mozaik hücrelerin kromozom yapılanmaları 45,X / 46,XY ve 45,X / 46,XX şeklinde olmaktadır.
- Normal bir karyotiple hayata başlayan embriyo, hücreleri karışık karyotiplerden oluşan ve bu sendromun özelliklerini gösteren bireyleri oluşturur.

Y kromozomu eşeyi belirler

- Turner sendromunun görölme sıklığı Klinefelter sendromundan daha düşüktür.
- Yaklaşık 2000 yeni doğan dişi bireyden birinde görülür.
- 45,X' e sahip fetüslerin büyük bir kısmı anne karnında kendiliğinden ölür ve düşük gerçekleşir.

47,XXX sendromu

- Normal otozom kromozom takımı ile birlikte üç adet X kromozomonun varlığı söz konusudur.
- Her yeni doğan 1200 dişi bireyden birinde görölmektedir.
- Dişilik özelliğinde farklılaşma söz konusudur.
- Bu genotipe sahip kadınlar mükemmel tarzda normaldir.

47,XXX sendromu

- Bazı durumlarda gelişmemiş ikincil eşey özellikleri, kısırlık ve zeka geriliği oluşabilir.
- Nadir durumlarda 48,XXXX ve 49,XXXXX karyotipleri oluşabilir.
- İlave X kromozomunun varlığı, normal dişi gelişimini sağlayan genetik bilginin hassas dengesini bozmaktadır.

47,XYY durumu

- Normal erkek karyotipinden farklı olarak ilave bir Y kromozomunun bulunması durumudur.
- Patricia Jobs, 1965' de, İskoçya' da güvenliğin sıkı olduğu bir hapishanedeki 315 erkeğin 9' unun XYY karyotipi taşıdığını buldu.
- Bu erkeklerin boyları ortalamanın çok üstünde idi.

47,XYY durumu

- Antisosyal (şiddet içermeyen) suçlardan dolayı hapsedilmişlerdi.
- Bu dokuz erkekte yedisinin zekası normalin altında idi.
- Hepsi kişilik bozukluğu göstermekte idi.
- Yapılan geniş araştırmalar sonucunda, cezaevleri ve akıl hastalıkları enstitülerinde bu karyotipe sahip olanların oranlarının daha yüksek olduğu saptanmıştır.

47,XYY durumu

- Stanley Walzer ve Park Gerald, 47,XYY bireyleri doğumdan hemen sonra tanımlamak ve ergenlik öncesi ve ergenlik gelişimi esnasındaki davranışlarını takip etmek için bir çalışma başlattılar.
- 1994' te Boston Kadın Hastanesi' nde 15.000 yeni doğan bebeğin 20' sinde XYY saptadılar.
- Ancak büyük baskılar sonucunda çalışmalarını yarıda bıraktılar.

47,XYY durumu

- Hükümetin ve Harvard Tıp Fakültesi' nin maddi desteğine rağmen araştırmacılar çalışmayı 1995' de sonlandırdılar.
- Herhangi bir antisosyal davranış göstermeyen ve normal yaşamlarına devam eden birçok XYY erkeği toplumda bulunmaktadır.
- Ekstra Y kromozomu ile erkeklerde davranış bozuklukları gösterme eğilimi arasında yüksek fakat sabit olmayan bir ilişki vardır.

47,XYY durumu

TABLO 7.1

DEĞİŞİK SOSYAL KONUMDAKİ XYY BİREYLERİNİN FREKANSI

Durum	Sınırlamalar	Çalışılan Sayı	XYY Sayısı	XYY Frekansı
Kontrol grubu	Yenidoğanlar	28.366	29	%0.10
Akıl hastanesi-cezaevi	Boy kısıtlaması yok	4.239	82	1.93
Cezaevi	Boy kısıtlaması yok	5.805	26	0.44
Akıl hastanesi	Boy kısıtlaması yok	2.562	8	0.31
Akıl hastanesi-cezaevi	Boy kısıtlaması	1.048	48	4.61
Cezaevi	Boy kısıtlaması	1.683	31	1.84
Akıl hastanesi	Boy kısıtlaması	649	9	1.38

Kaynak: Hook, 1973, Tablolar 1-8'den derlenip liste haline getirilmiştir. American Association for the Advancement of Science.

Embriyonik dönemde eşeyin oluşumu

- Gebeliğin 5. haftasında gonatları oluşturacak doku (primordiya), her bir embriyonik böbrekle birlikte bir çift çıkıntı oluşturur.
- Primordiyal germ hücreleri bu çıkıntılara göç eder ve burada bir dış korteks ve bir medulla oluşur.
- Korteks yumurtalığa doğru gelişirken, içteki medulla testis haline gelişir.

Embriyonik dönemde eşeyin oluşumu

- Her embriyoda ayrıca iki takım farklılaşmamış erkek (Wolffian) ve dişi (Mullerian) kanalı bulunur.
- Genital çıkıntındaki hücreler XY taşıyorsa medulla bölgesinin testis haline gelmesi yaklaşık 7. haftada başlar.
- Y kromozomu olmaması durumunda erkek gelişimi olmaz ve genital çıkıntının korteks kısmı ovaryum dokularını oluşturur.

Embriyonik dönemde eşeyin oluşumu

- Cinsiyete uygun erkek ya da dişi kanal sistemleri gelişirken, diğer kanal sistemleri dejenere olur.
- Erkek gelişiminin olmadığı durumda 12. haftada ovaryumlardaki oogoniumlar mayozla başlar.
- Bu dönemde ilk oositler saptanabilir.
- Gebeliğin 25. haftasında bütün oositler mayozda durdurulur.

Embriyonik dönemde eşeyin oluşumu

- 10-15 yıl sonraki ergenlik dönemine kadar dormant halde kalırlar.
- Erkeklerde ilk spermatozoidler ergenlik dönemine ulaşıncaya kadar oluşturulmaz.

Pseudoautosomal regions (PARs)

- Uzun süre Y kromozomunun genetik olarak hemen hemen boş olduğu düşünölmüştür.
- Ancak şimdi Y kromozomunun da genler içerdığı bilinmektedir.
- Y kromozomu üzerindeki bazı genlerin X kromozomu üzerinde homoloğu varken, diğer bazılarının ise yoktur.

Pseudoautosomal regions (PARs)

- Y kromozomu üzerinde potansiyel olarak genetik işleve sahip bazı bölgeler mevcuttur.
- Yalancı otozomal bölgeler (pseudoautosomal regions, PARs) bunlardan birisidir.
- Bu bölgeler X kromozomundaki bölgeler ile homoloji göstermektedir.
- Mayoz sırasında bu bölgelerle bağlantı (sinaps) kurup rekombinasyona uğramaktadırlar.

Pseudoautosomal regions (PARs)

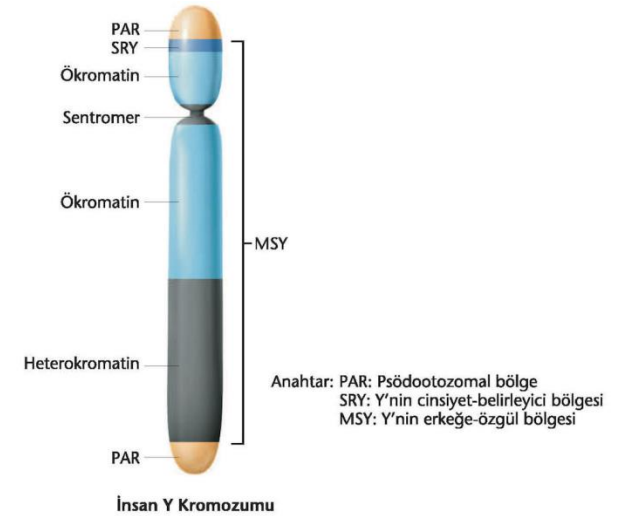
- Bu şekilde eşleşen bölgelerin varlığı, X ve Y' nin erkek gametogenezi sırasında ayrılması için oldukça önemlidir.
- Kromozomun yaklaşık % 95' lik geri kalan kısmı X kromozomu ile sinaps veya rekombinasyon yapmaz.
- Y' nin rekombinasyona uğramayan bölgesi (NRY, non-recombining region of the Y) olarak bilinir.

Pseudoautosomal regions (PARs)

- Son dönemde araştırmacılar bu bölgeyi, Y' nin erkek özgül bölgesi (MSY, male-specific region of the Y) olarak tanımlarlar.
- MSY' nin bazı bölgeleri X kromozomundaki genler ile homoloji gösterirken, bazıları göstermez.

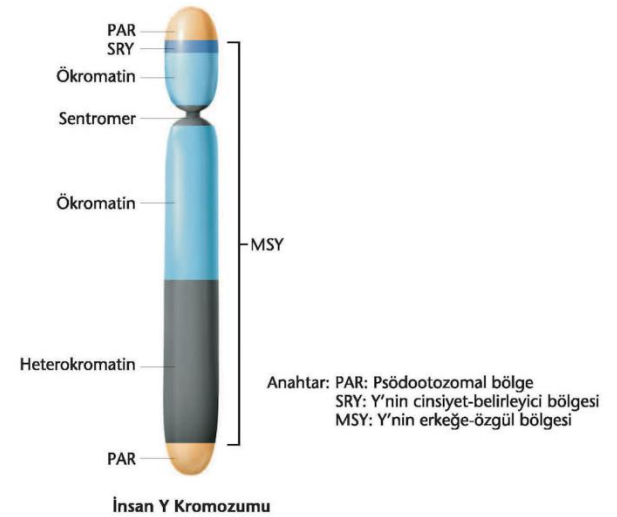
Y kromozomunun bölgeleri

- MSY, işlevsel genleri içeren ökromatik bölgeler ve gen içermeyen heterokromatik bölgelerden oluşmaktadır.
- Ökromatin bölgesinde, Y kromozomunun kısa kolunun PAR bölgesinin yakınında erkek cinsiyet gelişimini kontrol eden cinsiyet belirleyen Y bölgesi (SRY, sex determining region of Y) bulunmaktadır.

Y kromozomunun bölgeleri

- Y kromozomu ve bu bölgenin yokluğu insanlarda dişi gelişimi ile sonuçlanır.
- Bu gen X kromozomunda bulunmaz.

Testis belirleyici faktör

- SRY, embriyonun farklılaşmamış gonadal dokusundan testislerin oluşturulmasını başlatan bir gen ürününü şifrelemektedir.
- Bu ürün testis belirleyici faktördür (TDF, testis determining factor).

İstisnai bazı örnekler

- İnsanlarda iki X' e sahip olup, Y kromozomu taşımayan erkek bireyler vardır.
- Bu durumda Y kromozomunun SRY bölgesi X kromozomlarından birisinin yapısına katılmıştır.
- Bir X ve bir de Y kromozomu taşıyan dişi bireyler de mevcuttur.
- Ancak bu dişilerin Y kromozomunda genellikle SRY bölgesi kayıptır.

SRY ve transgenik fare deneyleri

- Farelerde, insanlardaki SRY genine karşılık gelen SRY geni bulunmaktadır.
- Transgenik fareler, içine yabancı DNA enjekte edilmiş döllenenmiş yumurtalardan üretilmektedir.
- Fare SRY'si içeren DNA, XX kromozom yapısına sahip fare yumurtalarına enjekte edildiğinde, yeni meydana gelen neslin çoğu erkek olarak gelişir.

SRY' ye yardımcı diğer genler

- İnsanda diğer bazı otozomal genlerin de SRY tarafından başlatılan ardışık genetik ifadelerin oluşturulmasından sorumlu olduğuna inanılmaktadır.
  - SOX9 (orijinalinde bir çeşit onkogendir)
  - WT1 (böbrek ve gonadları etkileyerek Wilms tümörüne neden olur)
  - SF1 (steroid metabolizmasını etkileyen enzimlerin düzenlenmesinde görev alır)

MSY bölgesinin ayrıntıları

- David Page ve arkadaşları, 2003'te tamamlanan insan genom projesinden sonra Y kromozomunun MSY bölgesini ayrıntılarıyla rapor etmişlerdir.
- MSY yaklaşık olarak 23 milyon baz çifti ihtiva eder.
- Üç temel bölgeden oluşmaktadır:
  - X-transpoze bölge
  - X-dejeneratif bölge
  - Amplikonik bölge

X-transpoze bölge

- MSY' nin % 15' ini kapsamaktadır.
- İnsanın evrimi sürecinde (3-4 milyon yıl önce) modern insanın X kromozomundan köken aldığı düşünülmektedir.
- Modern insanın X kromozomunun Xq21 bölgesi ile % 99 oranında benzerlik göstermektedir.

X-dejeneratif bölge

- MSY' nin % 20' sini kapsamaktadır.
- Bu bölgenin DNA dizileri, X kromozomu ile daha az benzeşmektedir.
- Evrimsel süreçte dejenerasyona uğramış dizilerin varlığıyla işlevsel özellikleri kaybolan birçok pseudogen' in bulunduğu 27 tek kopya genleri içermektedir.

X-dejeneratif bölge

- Bu 27 genetik birimden 14 tanesi transkripsiyona uğrama yeteneğine sahiptir.
- Bunlardan birisi, daha önceki slaytlarda tartışılan SRY genidir.
- SRY geni sadece testislerde ifade edilirken, diğer X-dejeneratif genler vücuttaki tüm dokularda yaygın olarak ifade edilir.

Amplikonik bölge

- Testislerin gelişimi ile yakından ilişkili genleri barındırmaktadır.
- Bu genlerin X kromozomunda karşılıkları bulunmamaktadır.
- Bu genlerin ifadeleri sadece testislerde olmaktadır.
- Bu bölgede 9 gen ailesine bölünmüş 60 adet transkripsiyon birimi bulunmaktadır.

Amplikonik bölge

- Her ailenin üyesi hemen hemen benzer (% 98' den fazla) DNA dizilerine sahiptir.
- Her tekrar birimi bir amplikon' dur.
- Amplikonik bölge genleri, testislerin işlevi ve gelişimi için özgül olan proteinleri şifrelemektedir.

Amplikonik bölge

- Bu genlerin birçoğu erkeklerde döl verimliliği ile yakından ilişkilidir.
- Erkeklerde kısırlık sorununun, bu genlerdeki mutasyonlarla bağlantılı olduğuna inanılmaktadır.

Eşey oranları

- İki eşey tipi de gelişim esnasında eşit olarak yaşama şansına sahiptir.
- Sonuçta erkek ve dişi yavru bireylerin oranı 1:1 olacaktır.
- Her iki eşeyin eşit sayıda meydana gelmesindeki potansiyel göz önüne alınarak, erkek bireylerin dişi bireylere gerçek oranı araştırılmıştır.
- Bu orana eşey oranı adı verilmiştir.

Eşey oranları

- Eşey oranı iki şekilde ölçülebilir:
  - Primer eşey oranı: Bir popülasyonda hamilelik sırasında erkeklerin dişilere oranını yansıtır.
  - Sekonder eşey oranı: Her bir eşeyin doğumdaki oranını yansıtır.
- Sekonder eşey oranını belirlemek daha kolaydır, fakat embriyonik ya da fetal ölümleri oranlamadığı için dezavantajlıdır.

Sekonder eşey oranı istatistikleri

- Sekonder eşey oranı, insan popülasyonunda 1969' da dünya genelindeki nüfus sayımı verileri kullanılarak saptanmıştır.
- Sonuçta oranın 1.0' a eşit olmadığı bulunmuştur.
- Birleşik Devletler' de beyaz ırk popülasyonunda sekonder eşey oranı 1.06' dan biraz düşüktür.

Sekonder eşey oranı istatistikleri

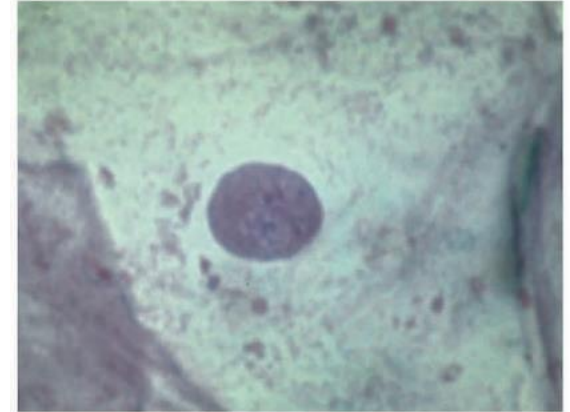
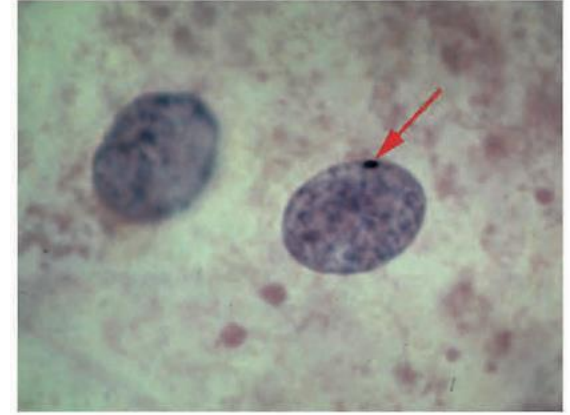
- Bu, her 100 kadına karşı 106 erkeğin olduğunu göstermektedir.
- 1995' de bu oran 1.05' in biraz altına düşmüştür.
- Birleşik Devletler' de Afrikalı-Amerikan populasyonunda bu oran 1.025' dir.
- Diğer ülkelerdeki erkek birey doğumu bu değerlerden daha büyüktür.
- Örn; Kore' de sekonder eşey oranı 1.15' dir.

Dozaj ayarlaması

- Normal bir kadında iki X, normal bir erkekte ise sadece bir X kromozomu vardır.
- Bu eşitsizlik, bütün X' e bağlı genler için erkekler ve kadınlar arasında genetik doz sorunu yaratır.

Barr cisimcikleri

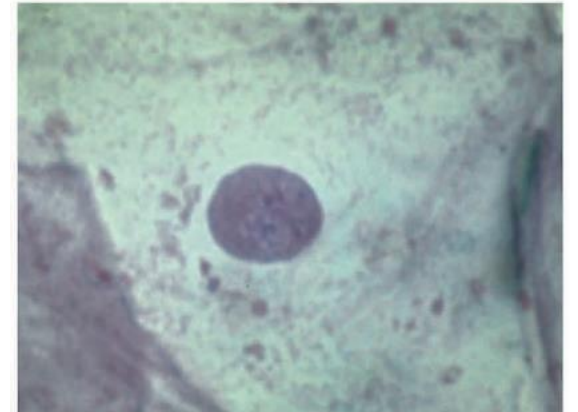
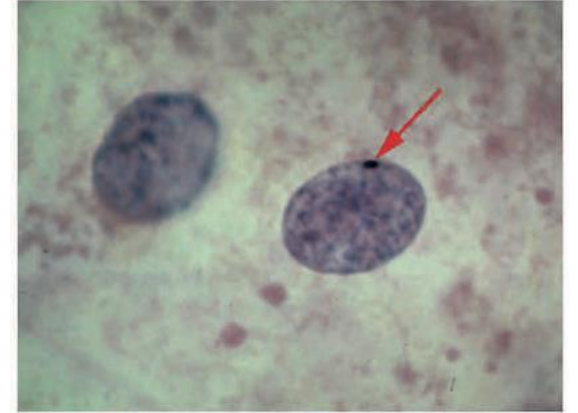
- Murray L. Barr ve Ewart G. Bertram'ın dişi kediler üzerinde yaptığı deneylerde X kromozomu doz eşitsizliğinin dengelenmesi için genetik bir mekanizmanın bulunduğu gösterilmiştir.
- Araştırmacılar, dişi kedilerin interfaz safhasındaki sinir hücrelerinde koyu boyanan cisimcikler saptamışlardır.

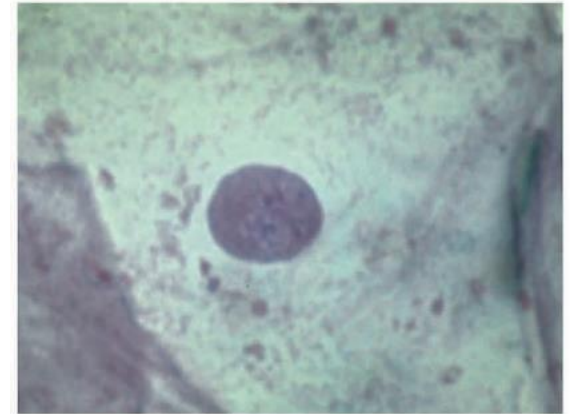
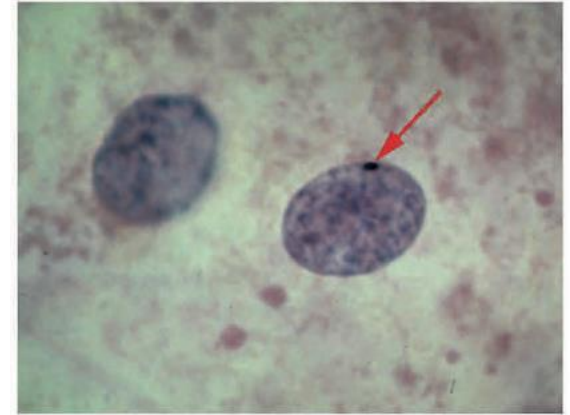
Barr cisimcikleri

- Bu cisimcikler erkek kedilerin aynı tip hücrelerinde bulunmamaktadır.
- İnsanlarda bu cisimcikler kadınların yanak mukozası hücrelerinde veya fibroblastlarda kolayca görülmektedir.
- Ancak erkeklerin aynı tip dokularında bu cisimcikler bulunmamaktadır.

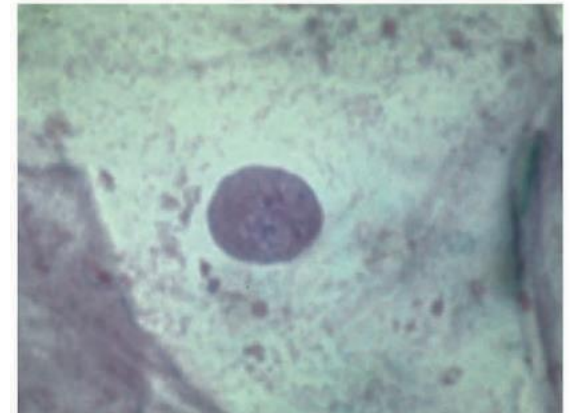
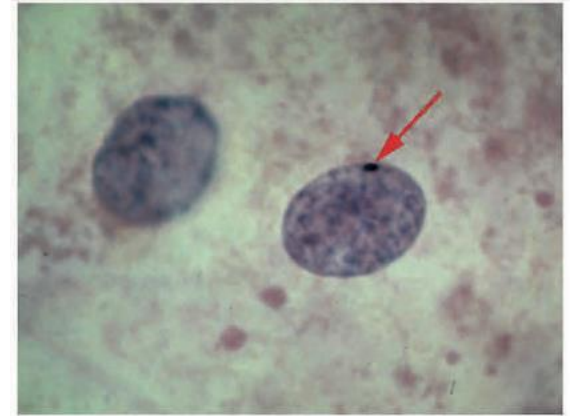
Barr cisimcikleri

- Eşey kromatin cisimciği ya da Barr cisimciği olarak bilinen bu yapı inaktive edilmiş X kromozomudur.
- Eğer dişi bireylerin hücrelerindeki iki X kromozomundan biri inaktif olursa, dişi ve erkek bireylerde ifade edilen genetik bilginin dozajı eşit olur.

Barr cisimcikleri

- Kaç tane X kromozomu olduğuna bakılmaksızın, bir tanesi hariç, tüm X kromozomları inaktive olabilmektedir.
- Turner sendromu (45,X) bireylerde Barr cisimciği görülmez.

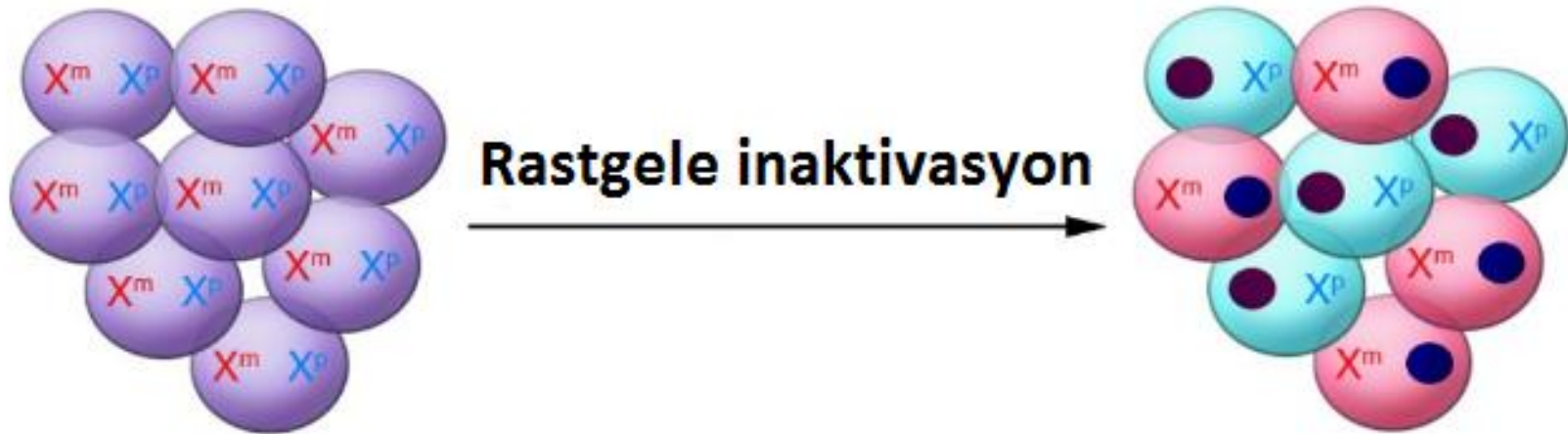
Birkaç soru soralım !!!

- Memeli dişi bireylerindeki X kromozomlarından biri anneden diğeri babadan gelir.
- Bunlardan hangisi inaktive edilir?
- Inaktive edilme rastgele midir?
- Bütün somatik hücrelerde aynı kromozom mu aktiftir?

Lyon hipotezi

- Marry Lyon ve Liane Russell, 1961' de birbirinden bağımsız olarak bu soruları cevaplayan bir hipotez önerdiler.
- X kromozomu inaktivasyonunun, embriyonik gelişimin erken evrelerindeki somatik hücrelerde rastgele olduğunu,
- Ve bütün oğul hücrelerde aynı X kromozomunun inaktive edildiğini ileri sürdüler.

Lyon hipotezi

Lyon hipotezi

- Bu görüş Lyon hipotezi olarak bilinmektedir.
- X' e bağlı kürk rengini belirleyen genler yönünden heterozigot olan dişi farelerde yapılan gözlemlere dayalı bir hipotezdir.
- Heterozigot olan dişilerin pigmentasyonu beneklidir.
- Büyük beneklerin rengini veren allel bir X' in ve diğer benek rengini oluşturan allel de diğer X kromozomunun üzerindedir.

Lyon hipotezi

- Bu şekildeki bir fenotipik yapılanma, bitişik benek hücrelerindeki farklı X kromozomlarının inaktive olmasının sonucu ortaya çıkmaktadır.
- Benzer durumlar aşağıdaki kediler için de geçerlidir:
  - Siyah ve sarı-turuncu benekli kara kaplumbağa desenli dişi kediler
  - Calico denilen beyaz-siyah-turuncu renkli dişi kediler

Lyon hipotezi

- X'e bağlı krk rengi desenleri erkek kedilerde oluşmaz.
- Onların tüm hücreleri anneden gelen tek bir X kromozomu içermektedir.
- Erkek kediler X' e bağlı krk rengi alleli için hemizigottur.

İlave deliller

- Biyopsi yoluyla elde edilen insan fibroblast hücreleri *in vitro* ortamda kültüre alınmıştır.
- Eğer hücreler tek bir hücreden köken alıyorsa klon olarak isimlendirilirler.
- Glukoz-6-fosfat dehidrogenaz (G6PD) sentezi X' e bağlı bir gen tarafından kontrol edilir.

İlave deliller

- Bu genin çok sayıda mutant alleli bulunmaktadır.
- Bu mutantların ürünleri, elektroforezde farklı bant profilleri gösterir.
- Fibroblastlar, G6PD' nin farklı allelik formları için heterozigot dişi bireylerden alınarak çalışılmıştır.
- Böyle bir dişi birey Lyon hipotezine göre iki klona sahip olmalıdır.

İlave deliller

- Bu klonların her biri yaklaşık olarak eşit oranda G6PD' nin iki farklı elektroforetik formunu göstermelidir.
- 1963' te Ronald Davidson ve arkadaşları, heterozigot bir kadından alınan 14 klon üzerinde deney yapmışlardır.
- Bunlardan 7' si enzimin yalnızca bir formunu, diğer 7' si ise diğer formunu göstermiştir.

İlave deliller

- Klonların hiçbirisi, enzimin her iki formunu da birlikte üretmemiştir.
- X kromozomunun Barr cisimciğine inaktivasyonu bazen “iyonizasyon” olarak da ifade edilmektedir.
- Lyon hipotezine göre memeli dişi bireyler tüm heterozigot X’ e bağlı alleller için mozaik yapıdadırlar.
- Vücudun bazı bölgelerinde sadece anasal kökenli alleller ifade edilirken, diğer bazı bölgelerinde babaya ait alleller ifade edilir.

Örnekler: Kırmızı-yeşil renk körlüğü

- X'e bağlı çekinik bir hastalıktır.
- Hemizigot erkekler, tüm retinal hücrelerinde tamamen renk körüdürler.
- Heterozigot dişiler, bozuk renk algılaması olan bölgeler ile onun çevresinde normal renk algılayan bölgeler bulunan mozaik yapılara sahiptirler.

Örnekler: Anhidrotik ektodermal displazy

- Hemizigot erkekler dişlerin olmaması, seyrek saç ve ter bezlerinin olmaması gibi özellikler gösterirler.
- Heterozigot dişi bireylerin derilerinde rastgele dağılım gösteren ter bezleri bulunan ve bulunmayan bölgeler vardır.

Inaktivasyon mekanizması

- Inaktivasyon mekanizması henüz tam olarak aydınlatılamamıştır.
- Kontrol birimi, memeli X kromozomunun X-inaktivasyon merkezi (X-inactivation center, Xic) denilen bir bölgesidir.
- Kromozomun p koluna yakın (proksimal) ucunda bulunur.
- Bu bölgedeki genlerin ifadesi ile X kromozomunun inaktivasyonu sağlanmaktadır.

Inaktivasyon mekanizması

- Xic yaklaşık olarak 1 Mb (10^6 baz çifti) uzunluğundadır.
- Regülatör (düzenleyici) olduğu varsayılan birkaç genetik bölge ve dört genden oluşmaktadır.
- Bunlardan birisi olan X-inaktif spesifik transkript (Xist), Xic bölgesi içerisinde önemli ve kritik bir gendir.

Inaktivasyon mekanizması

- Bu genden transkribe edilen RNA ile yapılan çalışmalarda ilginç gözlemler elde edilmiştir.
- RNA oldukça büyük olup geniş bir açık okuma çerçevesinden (open reading frame) yoksundur.
- ORF, RNA'nın proteine translasyonu için gerekli bilgileri taşır.
- Bu nedenle bu RNA'nın translasyonu olmaz.

Inaktivasyon mekanizması

- Xist' in RNA ürünlerinin yayılarak X kromozomunu ceket gibi örttüğü düşünölmektedir.
- Bu ürünler bir çeşit moleküler “kafes” oluşturarak kromozomu kapatır ve onu inaktive eder.
- 1996 yılında Graeue Penny ve arkadaşları kromozom inaktivasyonunda Xist' in transkripsiyonunun önemli bir rolü olduğuna ilişkin bir delil elde etmişlerdir.

Inaktivasyon mekanizması

- Araştırmacılar, Xist geninde 7 kb' lik bir delesyon meydana getirmişlerdir.
- Bu mutasyonu taşıyan kromozomlar inaktive olma özelliklerini kaybetmişlerdir.

Y kromozomu *Drosophila*' da eşeyi belirlemez !!!

- *Drosophila*' da erkek ve dişiler, insanlardaki gibi aynı genel eşey kromozomlarına sahiptir (XX ve XY).
- Buradan hareketle Y kromozomunun bu canlılarda erkek eşeyi belirlediği sonucu çıkarılabilir.
- Ancak 1916' da Calvin Bridges tarafından yapılan titiz bir çalışma ile Y kromozomunun cinsiyeti belirlemediği tespit edilmiştir.

Y kromozomu *Drosophila*' da eşeyi belirlemez !!!

- Araştırmacı, cinsiyetin belirlenmesinde her iki X kromozomunun ve otozomal kromozomların birlikte ve kritik bir rol üstlendiğini öne sürmüştür.
- Çalışmaları sırasında anormal eşey kromozomu sayı ve kombinasyonuna sahip sinekleri incelemiştir.
- XXY sineklerinin normal dişiler ve XO sineklerinin ise kısır erkekler olduğunu bulmuştur.

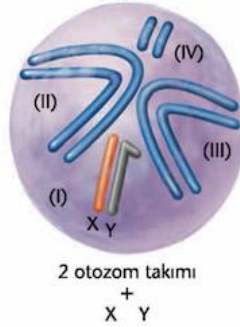
Y kromozomu *Drosophila*' da eşeyi belirlemez !!!

- Y kromozomunun XXY sineklerde bulunması erkek eşey oluşumuna ve XO sineklerde bulunmayışı ise dişi eşey oluşumuna NEDEN OLMAMIŞTIR.
- Bridges, eşey belirlenmesindeki kritik ve en önemli faktörün, X kromozomlarının mevcut haploit otozom (A) takımına oranı olduğunu belirlemişlerdir.

Y kromozomu *Drosophila*' da eşeyi belirlemez !!!

Normal diploit erkek

Kromozom kompozisyonu	Kromozom tertibi	X kromozomlarının otozom takımlarına oranı	Eşeysel morfoloji
	3X/2A	1.5	Meta dişi
	3X/3A	1.0	Dişi
	2X/2A	1.0	Dişi
	3X/4A	0.75	Ara cinsiyet
	2X/3A	0.67	Ara cinsiyet
	X/2A	0.50	Erkek
	XY/2A	0.50	Erkek
	XY/3A	0.33	Meta erkek

Y kromozomu *Drosophila*' da eşeyi belirlemez !!!

- *Drosophila*' da eşeyin belirlenmesinde görev alan çok sayıda mutant gen tanımlanmıştır.
  - Transformer (tra)
  - Sexletal (Sxl)

Drosophila' da dozaj ayarlaması

- *Drosophila*' da X kromozomu inaktivasyonu görülmediği için dozaj ayarlama mekanizması memelilerinkinden farklıdır.
- Bunun yerine, erkek bireylerdeki X' e bağlı genlerin transkripsiyonu dişilerdekine göre iki kez daha fazla olmaktadır.

Drosophila' da dozaj ayarlaması

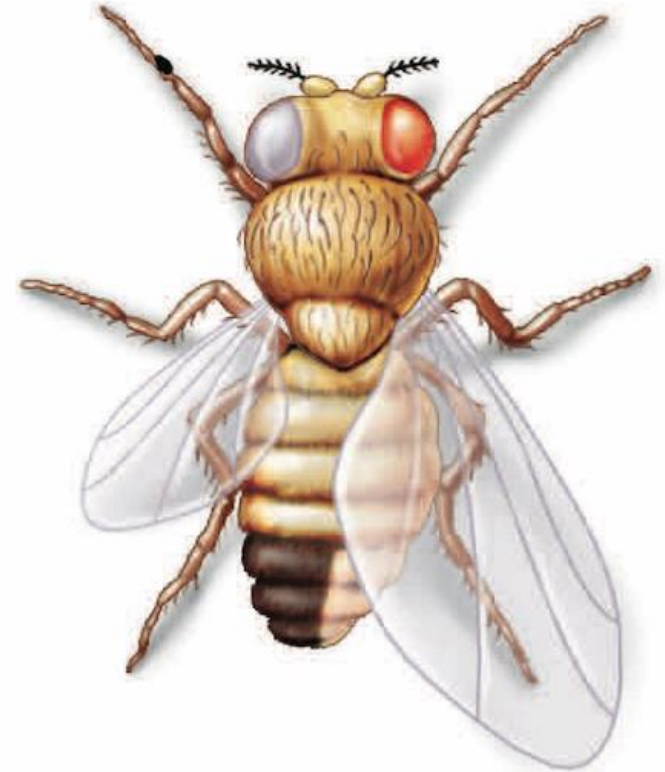
- İlginç bir durum: X' e bağlı gen grupları otozomların yapısına katılırsa doz ayarlaması bu durumdan etkilenmeden devam etmektedir.
- *Drosophila*' da doz ayarlamasından sorumlu ana gen Slx' tir.
- Slx, eşeyin belirlenmesi esnasında dişi cinsiyet farklılaşmasını indükler.

mle (maleless) geni

- Otozomal bir gendir.
- X kromozomunun birçok bölgesine bağlanan bir proteini şifreler.
- Böylelikle erkeklerde X' e bağlı genetik ifadenin artmasına yol açar.

Drosophila mozaikleri

- Yandaki şekilde bulunan sinek, diğer tüm dişilerin X' e bağlı beyaz göz (w) ve minyatür kanat (m) yönünden heterozigot olduğu bir stoktan alınmıştır.
- Bu sinek bilateral ginandromorf' tur.
- Vücudun bir yanı (sol) erkek olarak gelişirken, diğer yanı (sağ) dişi olarak gelişmektedir.

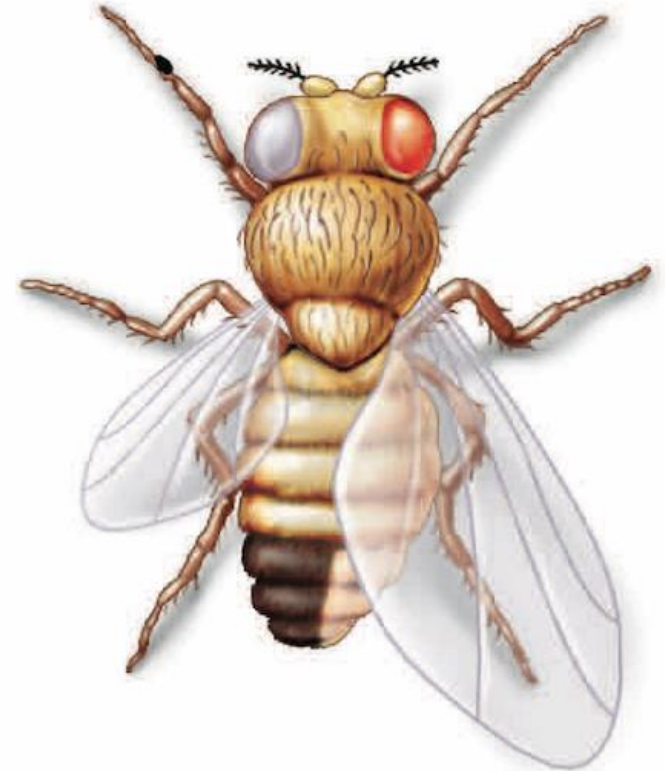
Peki bu nasıl olmaktadır?

- Dişi zigot (beyaz göz ve minyatür kanat açısından heterozigot) X kromozomlarından birisini ilk mitotik bölünme sırasında kaybedebilir.
- Bu durumda oluşan iki yavru hücrenin genotipleri sırasıyla XX ve XO olacaktır.

Peki bu nasıl olmaktadır?

- Böylece bir hücre dişi, diğer hücre erkek olacaktır.
- Hücrelerden her biri embriyogenez sırasında, vücudun sağ ve sol yarısını yapan tüm soy hücrelerinin oluşturulmasından sorumludur.
- Erkek yarı taraf beyaz-minyatür fenotip gösterdiğine göre, w^+m^+ allellerini taşıyan X kromozomu kayıptır.

Sürüngenlerde cinsiyetin belirlenmesi

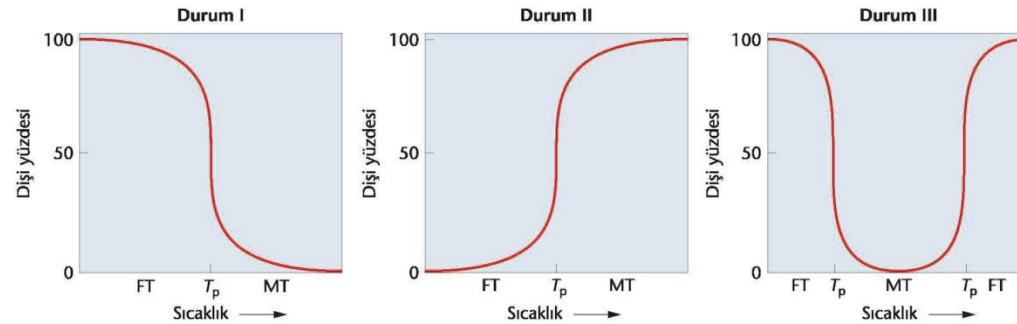
- Birçok sürüngen türünde cinsiyetin belirlenmesi eşey kromozomlarının bileşimleriyle sağlanmaktadır.
- Aralarında çingiraklı yılanın da bulunduğu birçok yılan türünde ZZ/ZW sistemi etkilidir.
- Ancak boğa ve piton yılanlarında her iki cinsiyette de bir cinsiyet kromozomunu diğerinden ayırarak mümkün değildir.

Sürüngenlerde cinsiyetin belirlenmesi

- Kertenkelede ise türe bağlı olarak XX/XY ve ZZ/ZW sistemlerinin her ikisi de bulunur.
- Tüm timsahları, birçok kaplumbağayı ve bazı kertenkeleleri içeren diğer sürüngen türlerinde cinsiyeti embriyonik gelişimin kritik bir döneminde yumurtaların inkübasyon sıcaklığına göre belirlenir.

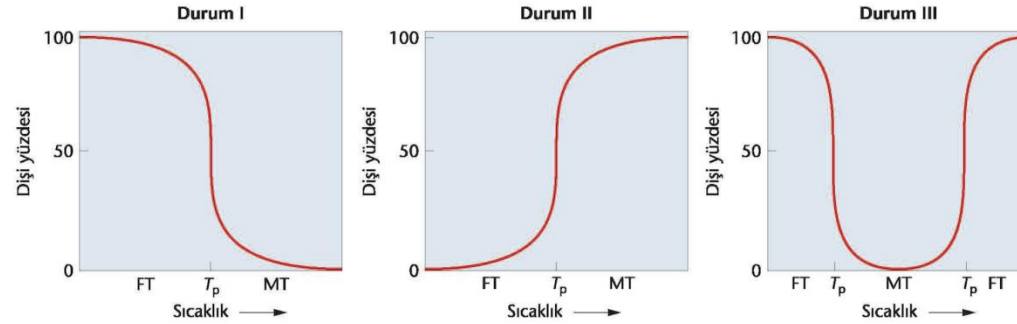
Sıcaklığa bağlı eşey belirlenmesi (TSD)

- Temperature-dependent sex determination (TSD) olarak da bilinir.
- Aşağıdaki şekilde üç farklı TSD modeli bulunmaktadır.

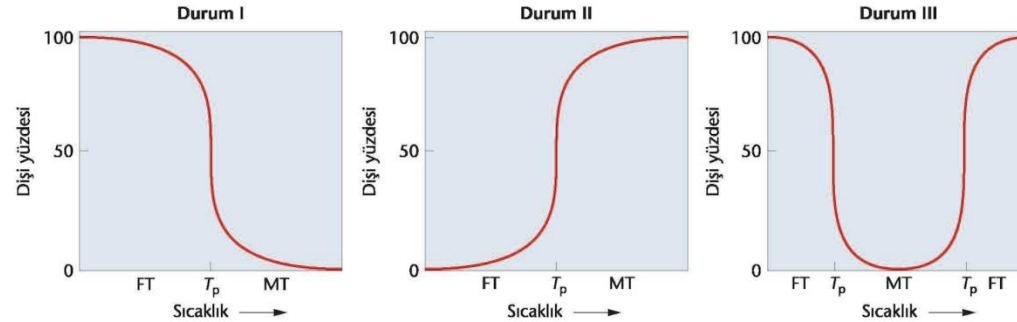
Sıcaklığa bağlı eşey belirlenmesi (TSD)

- İlk iki modelde düşük sıcaklıkta % 100 dişi bireyler oluşurken, yüksek sıcaklıkta % 100 erkek bireyler oluşmaktadır (Durum I).
- Durum II' de ise bunun tam tersi söz konusudur.

Sıcaklığa bağlı eşey belirlenmesi (TSD)

- Durum III' te ise düşük ve yüksek sıcaklıklar % 100 oranında dişileri meydana getirirken, ara sıcaklıklar ise değişik oranlarda erkek bireyleri oluşturur.

Peki sıcaklık neyi etkiler ?

- Sıcaklığın, yumurta inkübasyonu sürecinde steroidleri (örn; östrojen) ve onları sentezleyen enzimleri etkilediği düşünülmektedir.
- Sıcaklık; östrojenler, androjenler ve bunların sentezini kontrol eden enzimlerin inhibitörlerinin üzerine de etki göstermektedir.
- Bu etki, ovaryum ve testislerin eşeyssel farklılaşmasında rol oynamaktadır.
- Özellikle aromataz enzimi androjenleri östrojenlere çevirir.